

श्रुतिबोध शिक्षण : परिचय, प्रयोजन र क्रियाकलाप

उपप्रा. तिलक बहादुर राउत

काठमाडौं शिक्षा क्याम्पस

इमेल :khojelytilak@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली भाषा शिक्षण अन्तर्गत श्रुतिबोध शिक्षणको परिचय, यसको प्रयोजन तथा क्रियाकलापहरूको पहिचान र प्रभावकारी प्रयोगसँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको मिहिन विश्लेषणमा आधारित छ । व्यक्तिले आफ्नो दैनन्दिन व्यवहार सञ्चालनका क्रममा अन्य व्यक्तिको भाषिक अभिव्यक्ति सुनेर आवश्यक प्रतिक्रिया जनाउने आधार तयार बनाउने श्रुतिबोध शिक्षणसँग सम्बन्धित यस लेखले विद्यार्थीहरूमा भाषिक र भाषेत्तर ध्वनि पहिचानको क्षमता विकासका साथै एकाग्र तथा आंशिक श्रवण क्षमता विकास गराउने लक्ष्य राखेको छ । लेखमा सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा आधारित रहेर गुणात्मक ढाँचाभित्र वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । सुनाइ भाषा प्रयोगकै प्रस्थान विन्दु भएकाले श्रुतिबोधका गतिविधिहरूलाई प्रयोजनपरक ढङ्गबाट अभ्यासमूलक क्रियाकलापहरूलाई शिक्षकहरूले आत्मसात् गर्ने तथा यस्ता क्रियाकलापहरूलाई आधुनिक प्रविधिहरूसँग जोड्न सकेमा श्रुतिबोधका शिक्षणका क्रियाकलापहरू सार्थक बन्न सक्ने देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : सिपपरक, श्रवण कौशल, मस्तिष्कीय, योगात्मक, विभेदीकरण, व्यतिरेक ।

परिचय

भाषा शिक्षण विषयपरक शिक्षण नभई यो सिपपरक शिक्षण हो । सिकारुलाई भाषिक सिपमा दक्ष र योग्य बनाउन भाषा शिक्षणको उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । शिक्षार्थीले भाषा सिक्दा प्राप्त गर्ने वातावरण, शिक्षकले कक्षाकोठामा प्रयोग गर्ने शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि तथा प्रविधि, शिक्षण क्रियाकलाप तथा सहायक क्रियाकलापहरूले भाषा सिकाइ तथा शिक्षणमा प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा प्रभाव परि नै रहेको हुन्छ । यसका अतिरिक्त भाषा शिक्षणको पहिलो भाषा शिक्षणमा भन्दा पनि दोस्रो भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा बढी चर्चा परिचर्चा रहने गर्दछ । नेपाली भाषा पनि नेपालको जातीय विविधताका सन्दर्भमा दोस्रो भाषाकै रूपमा बढी शिक्षण गरिनु पर्ने स्थिति छ । दोस्रो भाषाको शिक्षणका सन्दर्भमा विभिन्न भाषिक सिपहरूको शिक्षणमा आधुनिक र प्रभावकारी विधिहरूको प्रतिपादन तथा विकास भएको पाइन्छ र त्यसै अनुरूपका शिक्षण क्रियाकलापहरू पनि समावेश गरिएको पाइन्छ ।

भाषाका चार सिपहरु मध्ये सुनाइ आधारभूत सिप हो । सुनाइ क्षमतामा दक्ष तथा योग्य नभई अन्य सिपहरुको शिक्षण नै नहुने भएकाले भाषा शिक्षणमा श्रुतिबोध शिक्षण पहिलो आधार भूत तथा अनिवार्य सिपका रूपमा रहन्छ । व्यक्तिको भाषिक अभिव्यक्तिको प्रवेशद्वार तथा प्रथम खुड्किलो नै सुनाइ सिप भएकाले श्रुतिबोधको भाषा शिक्षणसँग अत्यावश्यकीय सम्बन्ध रहन्छ ।

अधिकारी (२०६५) र शर्मा र पौडेल (२०६७) का अनुसार विद्यार्थीको दैनिक क्रियाकलापको आधाभन्दा बढी समय श्रुतिबोधले समेट्ने मौखिक क्रियाकलापको समेत आधारभूत पक्षका रूपमा रहेको श्रुतिबोध श्रवण कला विकासका लागि महत्त्वपूर्ण आधार रहेको देखिन्छ । साथै श्रुतिबोधबाटै भाषा विकासको आरम्भ हुने भएकाले श्रुतिबोध क्षमता विकासलाई भाषा शिक्षणको प्रमुख आधार विन्दु मान्न सकिन्छ ।

ढकाल र खतिवडा (२०६८) का अनुसार मानिसका मौखिक सन्दर्भलाई अर्थपूर्ण ढङ्गमा बोध गर्नु श्रुतिबोध वा सुनाइ हो जहाँ वक्ताले बोलीको आरोह, अवरोह, सुर, तान, भाषा आदिका आधारमा एउटै बनाइले भिन्न भिन्न अर्थ बोध गराउने भएकाले श्रुतिबोधको प्रभावकारिता मौखिक अभिव्यक्तिको प्रभावकारितामा निर्भर रहने पाइन्छ । सुनेर बुझ्ने काम, सुनाइबाट हुने बुझाइ वा त्यस्तो प्रक्रिया वा क्षमतालाई श्रुतिबोध भन्न सकिन्छ (प्रायोगिक नेपाली शब्दकोश, २०७०) ।

अतः श्रुतिबोध भन्नाले कुनै भाषिक वक्ताले बोलेका भाषिक अभिव्यक्तिलाई सुनेर ती भाषिक अभिव्यक्तिमा भएका विषय वस्तु, घटना, परिवेशका आधारमा भाव, अर्थ, अभिप्राय, सार, शिक्षा, रहस्य, मर्म, उद्देश्य वा विचारका नजिक पुग्ने अभिक्षमता हो भन्न सकिन्छ । श्रुतिबोध सुनाइका माध्यमबाट गरिने भएकाले श्रुतिबोधका लागि कान र मस्तिष्कका बिचमा उपयुक्त तालमेल बनाउन आवश्यक हुन्छ । यसर्थ श्रुतिबोध शब्दलाई बुझ्ने क्षमता, समक्ष, ज्ञान, अनुभव, सम्झना, सोच, सम्झने शक्ति, भाषिक क्षमताको विकास, मस्तिष्कीय कार्य गर्ने शक्ति आदिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन श्रुतिबोध, यसको परिचय, शैक्षणिक प्रयोजन र क्रियाकलाप आदिको सैद्धान्तिक र वर्णनात्मक अध्ययनमा आधारित रहेकाले गुणात्मक ढाँचाभिन्न वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । श्रुतिबोधको सैद्धान्तिक पक्षलाई अध्ययनको मुख्य आधार मानिएको छ । श्रुतिबोधसँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान्हरुका धारणा, प्रयोजन क्रियाकलाप आदिको सूची निर्माण गरी तिनको आधारमा श्रुतिबोधका प्रयोजन र क्रियाकलापहरुलाई समूहबद्ध गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा श्रुतिबोधसँग सम्बन्धित अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरुलाई श्रुतिबोधको सिद्धान्तलाई आधार मानेर व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

भाषा सिकाइमा सुनाइ सिप भाषिक कौशलताको विकासमा प्रवेश विन्दु हो । श्रुतिबोध शिक्षणका प्रयोजनहरु तथा श्रुतिबोध शिक्षणका क्रियाकलापहरु केवल श्रवणसँग मात्र हैन सबै सिपसँग सम्बन्धित छन् । तसर्थ यहाँ श्रुतिबोध शिक्षणका केही प्रयोजनहरुको चर्चा गरिएको छ ।

श्रुतिबोध शिक्षणका प्रयोजनहरु

भाषा शिक्षणमा श्रुतिबोध शिक्षणको प्रयोजन, आवश्यकता तथा औचित्य अत्यधिक मात्रामा रहेको छ । अधिकारी (२०६५) ले सुनाइलाई योजनाबद्ध कार्यक्रमका रूपमा चिनाउँदै अन्य भाषिक सिपको कमजोरी हटाउन तथा ती सिपको विकासमा भाषिक दक्षतागत क्षमता अभिवृद्धि गराउनुलाई मुख्य प्रयोजनका रूपमा देखाएका छन् । सिकारुले आफ्नो सिकाइको प्रारम्भ श्रुतिबोधबाट हुन्छ । तसर्थ यसलाई भाषा शिक्षणको थालनीको विन्दुका रूपमा मानिन्छ । श्रवण प्रक्रिया सहज हुन्छ भन्ने आम धारणा पाइए तापनि वास्तविकता त्यस्तो देखिँदैन । भाषा शिक्षण सिपगत शिक्षण भएकाले यस क्रममा प्रायः सिपहरु एकीकृत तवरबाट शिक्षण गरिन्छ । सिपगत शिक्षणको आधारभूत एकाइका रूपमा सुनाइ सिप रहेकाले पनि श्रुतिबोधको शिक्षणीय आवश्यकता तथा प्रयोजन अधिक मात्रामा रहेको पाइन्छ । शर्मा र पौडेल (२०६७) ले श्रुतिलाई सामान्य, मनोरञ्जनात्मक तथा विश्लेषणात्मक गरी तिन प्रकारमा विभाजन गरी ध्वनि विभेदीकरण, मनोविनोद तथा सिर्जनात्मक अभिक्षमताको विकासलाई श्रुतिबोधका प्रयोजनका रूपमा अगाडि सारेका छन् । भाषा शिक्षणका दृष्टिकोणबाट श्रुतिबोध शिक्षणका प्रमुख प्रयोजन निम्नानुसार छन् :

प्रयोग प्रवृत्तिका आधारमा : वक्ताका अभिव्यक्तिका पछाडि सरलता वा विशिष्टतालाई यहाँ प्रयोग प्रवृत्तिका आधारमा हेरिएको छ । यस अन्तर्गत सामान्य, मनोरञ्जनात्मक र समीक्षात्मक गरी मुख्य तिन प्रयोजन देखिन्छ । श्रवणका पछाडि उक्त सामग्रीको आवश्यकता कम रहँदा वा उपादेयता कम हुँदा श्रुतिका प्रयोजन सामान्य प्रकृतिका हुन्छन् । आफ्नो मानसिक तथा शारीरिक तनाव कम गरी हँसी मजाक गर्न, मनोविनोद प्राप्त गर्न, आत्मिक आनन्दका लागि अथवा विशुद्ध मनोरञ्जनका लागि मात्रै गरिने श्रुति बोधात्मक प्रयोजनलाई मनोरञ्जनात्मक प्रयोग प्रवृत्तिका आधारमा हेर्न सकिन्छ भने तेस्रोमा समीक्षात्मक प्रयोग प्रवृत्तिलाई हेर्न सकिन्छ । जसमा श्रुतिबाट तर्क, प्रतिक्रिया, विश्लेषण, विवेचना आदि पक्षहरुको विकासलाई महत्त्वका साथ हेरिन्छ ।

प्रयोग क्षेत्रका आधारमा : भाषा व्यक्तिका तमाम कार्यसँग जोडिएका हुन्छन् । व्यक्तिगत, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, शैक्षणिक तथा सिपगत दक्षता विकासमा श्रुतिबोध सम्बन्धित रहन्छ । श्रुतिबोधात्मक कार्यबाट विकसित हुने सम्बन्धित क्षेत्रका आधारमा सामाजिकीकरण, व्यावसायिकीकरण, शैक्षणिक उन्नयन, सिप विकासगत आबद्धता र व्यक्तित्व विकासलाई प्रयोजनका रूपमा हेर्न सकिन्छ । जसमा सामाजिकीकरण अन्तर्गत श्रुतिबोधगत पक्षका आधारमा

सामाजिक मान्यता, आदर सम्मान, सामाजिक कार्य तथा सम्पर्क स्थापनाका लागि आवश्यक पक्षहरूसँग सम्बन्ध प्रयोजन समावेश हुन्छन् । यदि श्रुति कुशलताको प्रभावकारी प्राप्ति भएमा हाम्रा पेसागत सक्षमताको अभिवृद्धिबाट व्यावसायिकीकरण पनि सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । श्रुतिबोधको महत्त्वपूर्ण प्रयोजन शैक्षणिक उन्नयनसँग नजिक रहन्छ भने यसको अर्को महत्त्वपूर्ण प्रयोजन भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ तथा लेखाइका सिपगत दक्षता गराउनु रहन्छ जसलाई यहाँ सिप विकासगत आबद्धतासँग जोडेर हेर्न सकिने आधार अगाडि सारिएको छ । त्यसै गरी श्रुतिबोधबाट श्रवण कौशलको विकासले भाषिक ग्रहणात्मक तथा प्रदानात्मक क्षमतामा विकास पुगी समाजमा आफ्नो उपस्थिति सबल बनाउन सक्ने भएकाले यसको प्रयोजन व्यक्तिको व्यक्तित्व विकाससँग पनि जोडिएको छ ।

भाषिक स्वरूपगत आधारमा : व्यक्तिले समाजमा भाषाको प्रयोग अधिक रूपमा अनौपचारिक रूपमा गर्ने गर्दछन् । पारिवारिक कार्यमा होस् कि सामाजिक कार्यमा भाषाको अनौपचारिक प्रयोग धेरै हुन्छ । प्रशासनिक, कार्यालयीय, सञ्चार तथा शैक्षणिक प्रयोजनमा औपचारिक भाषाको प्रयोग पाइन्छ । भाषिक स्वरूपगत पक्षलाई नियाल्दा श्रुतिबोधका प्रयोजनहरू औपचारिक स्वरूप र अनौपचारिक स्वरूपमा विभक्त रहने देखिन्छ ।

भाषागत संलग्नताका आधारमा : श्रुतिबोध शिक्षण तथा श्रवण कौशल विकासको महत्त्वपूर्ण आधार भाषा नै हो भाषाविनाको सिप विकास न त आवश्यक हुन्छ न त औचित्य नै । भाषिक सिपगत विकासमा पनि भाषासँगै भाषेत्तर पक्षको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसैलाई आधार बनाएर भाषिक संलग्नता र भाषेत्तर संलग्नता गरी प्रयोजनहरूलाई पहिचान गर्न सकिन्छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका श्रुतिबोधगत प्रयोजनका क्षेत्रहरूलाई नै आधार मानेर निम्न लिखित प्रयोजनहरूलाई सूचीकृत गर्न सकिन्छ :

- भाषामा निहित ध्वन्यात्मक प्रक्रिया आत्मसात् गर्ने सक्षमताको विकास गराउनु,
- भाषिक र भाषेत्तर ध्वनि पहिचानमा सबलता दिलाउनु,
- कथ्य सिपको अपेक्षाकृत विकासका लागि भाषिक उच्चारण र भाषेत्तर क्रियाकलापको सरल र स्वाभाविक प्रयोगमा दक्षता प्रदान गराउनु,
- भाषिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रसारित सामग्रीलाई श्रवण गरी व्यक्त धारणा बुझ्न सक्ने बनाउनु,
- विविध स्रोतबाट अभिव्यक्तिहरू सुनेर आफूलाई आवश्यक विषयलाई सुन्ने र असम्बन्धित विषयमा बेवास्ता गरी आफू एकाग्र तथा आंशिक श्रवण क्षमता विकास गर्न,
- भाषिक माध्यमबाट अभिव्यक्त साहित्यिक तथा साहित्येतर प्रस्तुतिहरू सुनेर मनविनोद गर्ने क्षमताको विकास गराउनु,

- मौखिक माध्यमबाट अभिव्यक्त विविध विषय, घटना, विचार, भाव, सार, आशय, अर्थ, आदि पक्ष सजकतासाथ सुनी दृष्टिकोण तयार पार्ने र बोध गर्ने सक्ने तुल्याउनु,
- श्रवण गरिएका विषयमा आफ्नो धारणा तयार गरी सही र गलत, सकारात्मक र नकारात्मक, उचित र अनुचित, उपयोगी र अनुपयोगी, आवश्यक र अनावश्यक के हो पहिचान गर्न सक्ने बनाउनु,
- सुनिएका विषयका मुख्य कुरा बुँदागत रूपमा टिपोट गरी क्रमबद्ध ढङ्गमा अभिव्यक्त गरी सङ्क्षेपीकरण तथा सारांश प्रस्तुत गर्ने सक्षमता प्रदान गराउनु,
- श्रवण गरिएका विषयमाथि विश्लेषणात्मक ढङ्गले टिप्पणी, खण्डन, मण्डन, व्याख्या, विवेचना, तर्क, मूल्याङ्कन गर्ने र निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने जस्ता माथिल्लो तहको भाषिक सक्षमता दिलाउनु,
- श्रुतिबोधका आधारमा रचनात्मक सक्षमता विकास गराई कथ्य एवम् लेख्य अभिव्यक्त सुधारमा मद्दत गर्नु,
- ज्ञान र बुद्धि विकासमा गतिशील बनाइ राख्न श्रुतिका आधारमा विषयगत वा प्रयोजनपरक भाषिक क्षमता र शैलीको विकास गराउनु,
- मानक उच्चारण र भाषेत्तर पक्ष, हाउभाउ, मुखमुद्रा सञ्चालन गरी विषयको भावानुसार वाचन, कथन र लेखन कलाका अभ्यासात्मक कार्यमा टेवा पुऱ्याउनु,
- विविध प्रकृतिका श्रवण कला विकास गरी उच्च तहको ग्रहणात्मक तथा प्रदानात्मक सक्षमता प्रदान गरी व्यक्तित्व विकासका अनेक विकल्प तयार गराउनु ।

श्रुतिबोध शिक्षणका क्रियाकलाप

श्रुतिबोध शिक्षण सिपपरक शिक्षण हो । अन्य सिपहरु बोलाइ, पढाइ र लेखाइको जस्तै यसका पनि आफ्नै क्रियाकलापहरु छन् । अधिकारी (२०६५) ले श्रुतिबोधका क्रियाकलाप बोलाइ, पढाइ र लेखाइको क्रियाकलापसँग पनि मिल्ने धारण अगाडि सार्दै सात वटा क्रियाकलापको चर्चा गरेका छन् (सन्दर्भ सूचीमा उल्लेख नभएको) । त्यसै गरी शर्मा र पौडेल (२०६७) ले विद्यार्थीहरुको आवश्यकता, विषयगत विविधता, सिकारुको पूर्वज्ञानको स्तर जस्ता पक्षलाई मध्येनजर गरी श्रुतिबोधका क्रियाकलाप तय गरिनु पर्ने विचार अगाडि सार्दै सत्र वटा क्रियाकलापको परिचर्चा गरेका छन् भने ढकाल र खतिवडा (२०६८) ले सात वटा श्रुतिबोधका क्रियाकलापको चर्चा गरेका छन् । विभिन्न विद्वानहरुका विविध सैद्धान्तिक दृष्टिकोणको पृष्ठभूमि पुनरावलोकन गरी केही अनिवार्य तथा अपरिहार्य श्रुतिबोधात्मक क्रियाकलापको चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

ध्वनि विभेदीकरण : सामान्यार्थमा ध्वनि भनेको आवाज हो । तर भाषामा मानवीय उच्चार्य अवयवबाट उच्चारित आवाजलाई मात्रै ध्वनिका रूपमा लिइन्छ । यसलाई भाषाको सबैभन्दा सानो एकाइका रूपमा हेरिन्छ । यस्ता आवाज भाषिक र भाषेतर गरी दुई प्रकृतिका हुन्छन् । सिकारुमा

भाषिक ध्वनि हो या भाषेतर पहिचान गर्न सक्ने बनाउन यो क्रियाकलाप आवश्यक मानिन्छ । शर्मा र पौडेल (२०६७) ले ध्वनि पहिचान र विभेद गर्न सक्ने क्षमतालाई श्रुतिबोधको पूर्व अत्यावश्यक सर्तका रूपमा चिनाएका छन् । यो क्रियाकलाप प्रारम्भिक कक्षामा उपयुक्त हुन्छ । भाषिक र भाषेतर ध्वनिको पहिचानमा समस्या भएका विद्यार्थीका लागि यो क्रियाकलाप उपयुक्त हुन्छ । त्यसै गरी मिठास-कर्कस, सुरिलो- धोद्रो, उपयुक्त-अनुपयुक्त, हर्ष-रोदन आदि बुझाइका अवस्था साथै गति, यति बलाघात तथा अनुतानका आधारमा बोलाइको भाव अर्थ्याउने क्रियाकलाप यस अन्तर्गत गराइन्छ । यसमा विभिन्न आवाजहरूलाई टेपबद्ध गराएर पुनरावृत्ति गराई ध्वनि विभेदका अभ्यासहरू गराउन सकिन्छ भने शिक्षकद्वारा फरक फरक आशय र भावका आवाज निकालेर पहिचानात्मक अभ्यास पनि कक्षामा गराउन सकिन्छ । यो क्रियाकलाप माथिल्ला कक्षाका उपयुक्त देखिँदैन ।

वर्ण विभेदीकरण : निश्चित भाषिक परिवेशमा प्रविष्टि भएर विभेदक भूमिका निर्वाह गर्ने ध्वनिलाई वर्ण भनिन्छ । भाषाको सुनाइ क्षमताको विकास गराउँदै श्रुतिबोध अभ्यासमा सिकारुलाई अभ्यस्त तुल्याउनका लागि वर्ण विभेदीकरणको अभ्यास निकै उपयोगी र महत्त्वपूर्ण सावित हुन्छ । अधिकारी (२०६५) ले समस्यामूलक वर्णयुग्म तथा एउटा मात्र समानान्तर वर्णले अर्थ भिन्न हुने खालका शब्दयुग्म अभ्यासका रूपमा सार्नु पर्ने धारणा अगाडि सारेका छन् । यो क्रियाकलाप पनि माथिल्लो कक्षामा भन्दा तल्लो कक्षाहरूमा नै बढी प्रभावकारी हुन्छ । प्रत्येक अर्थ भेदक ध्वनि नै वर्ण हुने भएकाले र वर्ण वर्णका मेलबाट अक्षर, शब्द, पद, पदावली, वाक्य, सङ्कथन लगायतका भाषिक एकाइहरूको निर्माण हुने भएकाले पनि सिकारुमा सम्पूर्ण तहका भाषिक सक्षमताको विकास गराउनका लागि पनि वर्ण विभेदीकरणको अभ्यास गराउन आवश्यक ठानिन्छ । यसका लागि अर्थ भेदक वर्ण भएका काल-खाल, तिर-पिर, भात-मात, तातो-टाटो, जुरो-भुरो, जस्ता शब्द युग्मको श्रवणमा विद्यार्थीलाई अभ्यास गराउन सकिन्छ । यस्ता शब्दयुक्त सार्थक-सार्थक र सार्थक-निरर्थक वा निरर्थक-निरर्थक जुनसुकै प्रकारका पनि हुन सक्दछन् तर अर्थपूर्ण शब्दयुग्म प्रयोग गर्दा उपयुक्त रहन्छ ।

शब्द विभेदीकरण : शब्द भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थपूर्ण एकाइ हो । भाषा शिक्षणका क्रममा शब्दको उपयोग मुख्य रूपमा गरिन्छ । शर्मा र पौडेल (२०६७) ले उच्चारणगत भिन्नता अथवा श्रुतिसम भिन्नता जस्ता कारणले शब्दको कार्यगत तथा अर्थगत रूपमा भिन्नता, विभेद वा व्यतिरेक गर्न सक्ने क्षमता पनि श्रुतिबोधका लागि अनिवार्य क्रियाकलाप मानिने विचारलाई अगाडि सारेका छन् । यस्तो क्रियाकलाप स्तर र आवश्यकता अनुरूप आधारभूत तहमा मात्रात्मक रूपमा बढी र केही मात्रामा माध्यमिक तहसम्म सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसका लागि श्रुतिसम भिन्नार्थक शब्द (तिर-तीर, आउँ-आऊ), पदयोग र वियोग (पोल्छ-पोल छ, पो खरेल- पोखरेल), हलन्त र अजन्त (तान्-तान, बोलाइन्-बोलाइन) शब्द मात्रागत एवम् ह्रस्व दीर्घयुक्त (जाति-जाती, पट्टि-पट्टी) जस्ता शब्दहरूलाई लिएर उस्तै उस्तै शब्दयुग्म निर्माण गरी सुनाउने र भिन्नता पहिचान गर्न लगाउने कार्यलाई अभ्यास ल्याउन सकिन्छ ।

वाक्य विभेदीकरण : उद्देश्य र विधेय मिश्रित भाषिक संरचना जसले पूर्ण कार्यात्मक अभिव्यक्ति गर्दछ त्यसलाई वाक्यका रूपमा चिनिन्छ । यसमा वाक्यात्मक संरचनाको आधारमा अर्थगत एवम् आशयगत भिन्नता छुट्याउन लगाउने क्रियाकलाप पर्दछ । अधिकारी (२०६५) ले समान जस्ता तर असमान अर्थ भएका वाक्य सुनाई आशयगत भिन्नता ठम्याउने कार्य गराउन सकिने विचार अघि सारेका छन् । यस किसिमका क्रियाकलाप विशेष गरी प्राथमिक कक्षादेखि सुरु गरेर माध्यमिक तहसम्म नै सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसमा लिङ्ग, वचन, पदरूप, आदर, काल, पक्ष, भाव, करण/अकरण, वाच्य, प्रेरणार्थक/अप्रेरणार्थक, पदयोग, पद वियोग, हलन्त र अजन्त क्रिया प्रयोग, उच्चारणको आघात, गतियति, स्वर प्रसारण (अनुतान सुर) का आधारमा फरक फरक संरचना भएका वाक्य युग्महरू बनाई विद्यार्थीलाई सुन्न लगाएर वाक्यको रूप छुट्याउन क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ ।

श्रुति निर्देशन : शिक्षकले मौखिक रूपमा विभिन्न निर्देश गर्ने र सोही अनुसार विद्यार्थीलाई पूर्ण तयारीका साथ काम गर्न लगाउने आकर्षक तथा उपयुक्त क्रियाकलापलाई श्रुति निर्देश भनिन्छ । यो शिशु कक्षा तथा प्रारम्भिक कक्षाहरूमा तथा विमातृ भाषी विद्यार्थीहरूको कक्षामा बढी अर्थपूर्ण हुने गर्दछ । असामान्य व्यवहार प्रदर्शन गर्ने मानसिक अशक्तता भएका विद्यार्थीका लागि पनि यो क्रियाकलाप बढी उपयोगी र प्रभावकारी मानिन्छ । यस अन्तर्गत कविता वाचन गर, कथा पढ, शब्द शुद्धसँग उच्चारण गर, विवेचनात्मक उत्तर लेख जस्ता निर्देशात्मक पक्षहरू समावेश गर्न सकिन्छ ।

श्रुति उच्चारण : शिक्षकले उच्चारण गरेका वर्ण, शब्द, पद, पदावली, उपवाक्य, वाक्य, अनुच्छेद, सङ्कथन तथा कविताका पङ्क्तिहरू विद्यार्थीहरूले सुनेका आधारमा उच्चारण गर्न श्रुति उच्चारण हो । शर्मा र पौडेल (२०६७) ले पाठ्य पुस्तकमा भएका विभिन्न तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द तथा तिनका अक्षर संरचनाका जटिलताको स्वरूपलाई ख्याल गरी उपयुक्त उच्चारणको अभ्यास गराउनु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । नेपाली भाषामा कतिपय शब्द जस्तो लेखिन्छ त्यस्तै उच्चारण नहुने र जस्तो उच्चारण हुन्छ त्यस्तो नलेखिने भएकाले श्रुति उच्चारणको अभ्यासले त्यस्ता श्रुतिमा हुने त्रुटिलाई निराकरण गर्न सक्दछन् । विद्यार्थीहरूले उच्चारणका क्रममा गर्ने त्रुटि क्षेत्रहरूमा संयुक्त र मिश्र स्वरूप, नासिक्य, हलन्त-अजन्त, योगात्मक-वियोगात्मक उच्चारण, चिह्न प्रयोग, स्वर प्रसारण, आघात बलाघात, आरोह अवरोह आदि जस्ता क्षेत्र मुख्य रूपमा रहेका छन् । यसका लागि प्रारम्भिक तहका कक्षादेखि माध्यमिक तहसम्म यस किसिमको क्रियाकलाप गराउनु वाञ्छनीय मानिन्छ ।

श्रुति प्रयोग : विद्यार्थीको कक्षागत तह, पूर्वज्ञान तथा आवश्यकताका आधारमा विभिन्न शब्द, पद, पदावली उखान, टुक्काहरू तथा विभिन्न परिभाषिक एवम् प्राविधिक, सिङ्गो, अनुकरणात्मक, लघुतावाची, सङ्क्षेप शब्दहरूलाई शिक्षकले कक्षामा विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग गरी श्रवण गराउने र सोही श्रवण कार्यका आधारमा विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग गर्न लगाउने क्रियाकलाप यस अन्तर्गत गराउन सकिन्छ । यस्तो क्रियाकलापबाट सिकारुमा शब्दको अर्थबोध गरी प्रासङ्गिक र मौलिक प्रयोग गर्ने क्षमता विकासमा मद्दत पुग्दछ ।

श्रुति अनुप्रास : श्रुतिबोधको एक महत्त्वपूर्ण क्रियाकलापका रूपमा श्रुति अनुप्रासलाई लिन सकिन्छ । यसलाई श्रुतिलयका रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । समान प्रकृतिका ध्वनि, वर्ण, शब्द, पद, पदावलीको नियमित आवृत्ति नै अनुप्रास हो । अनुप्रास कवितामा शब्दालङ्कारका रूपमा पनि खास प्रयोग पाइन्छ । यस क्रियाकलाप अन्तर्गत पद्य वा गद्य लयमा कविता सुनाएर उपयुक्त लय हालेर पुनरावृत्ति गर्न लगाउने या त विशेष किसिमका तुकबन्दी मिलाइएका शब्द, पद, पदावली, उपवाक्य वा वाक्यहरूको पटक पटक सुनाएर पुनरावृत्ति गर्ने अभ्यास गराउन सकिन्छ । यस किसिमको क्रियाकलाप सबै तहका कक्षामा सञ्चालनका लागि उपयुक्त मानिन्छ । शर्मा र पौडेल (२०६७) ले सिर्जनाको सङ्गीतात्मक कथन सौन्दर्यका माध्यमबाट भाषिक कौशलको विकासमा अनुप्रासात्मक लयको विशेष महत्त्व रहने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

श्रुति कथोपकथन तथा वर्णन : शिक्षकबाट सुनाइएका विषय वस्तुमा एकाग्रतासाथ सुनी सम्बन्धित विषयप्रति आफ्नो बुझाइ निर्माण गरी विचार तयार गर्न तथा आवश्यकता अनुरूप अङ्ग अभिनय, मुखमुद्रा र हाउभाउ जस्ता भाषेत्तर क्रियाकलापसँगै आफ्नो कथन अभिव्यक्तिको विकास गर्ने कार्यमा कथा कथन क्रियाकलाप उपयोगी मानिन्छ भने कुनै घटना, प्रसङ्ग, विषय वस्तु, दृष्टिकोण, प्रसारित समाचार जस्ता विषयको क्रमबद्ध सुनाई विद्यार्थीलाई पालैपालो चर्चा तथा वर्णन गर्ने क्षमताका वृद्धि गराउन श्रुति वर्णन क्रियाकलाप अपनाइनु उपयुक्त देखिन्छ । यस्ता क्रियाकलाप आवश्यकता अनुरूप क्रमशः साना कक्षादेखि ठुला कक्षासम्म सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

श्रुति लेखन : कुनै विषय वस्तुका बारेमा मिहिनि तरिकाबाट सुनेर ग्रहण गरेको धारणाका आधारमा लेख्नु नै श्रुति लेखन हो । सुनाइ क्षमता विकासको महत्त्वपूर्ण क्रियाकलापको रूपमा मानिने यस क्रियाकलाप लेखाइ सिप विकासमा पनि अनिवार्य र अपरिहार्य तत्त्व मानिन्छ । यस क्रियाकलापबाट विद्यार्थीहरूको वर्ण विन्यास र उच्चारण बिचको अवस्था, वर्ण विन्यासगत क्षमता, शब्द गठन क्षमता तथा विराम चिन्हको प्रयोग दक्षता, द्रुत लेखनको सबलता विकास र वृद्धिमा पनि श्रुति लेखनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

श्रुति सिर्जना : श्रुतिबोध क्षमता विकासको एक महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप श्रुति सिर्जना हो । विभिन्न साहित्यिक वा साहित्येतर सामग्रीहरूको श्रवण गरी सोही अनुसार सिलसिलेवार तथा क्रमबद्धता मिलाई त्यसै आधारमा लिखित वा मौखिक अभिव्यक्ति दिनुलाई श्रुति रचना भनिन्छ । शर्मा तथा पौडेल (२०६७) ले विद्यार्थीहरूबाट सिर्जना गरी सुनाइएका तथा वाचन वा कथन मात्र गरिएका सामग्रीहरूबाट संरचनात्मक क्षमता विकास गर्न सकिने धारणा राखेका छन् । प्रारम्भिक तहदेखि माथिल्लो तहसम्म नै उपयुक्त मानिने यस क्रियाकलापमा कथा, कविता, निबन्ध, रूपक, जीवनी, प्रतिवेदन, टिप्पणी, चिठी, दैनिकी, घटना विवरण तथा गीत गजल, चुट्किला, मुक्तक आदि सुनेर तदनुरूप अभिव्यक्ति गराउने अभ्यास गराइन्छ । स्तर अनुसार दृष्टांश र अदृष्टांश दुवै किसिमका सामग्रीको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसै गरी गराइएका कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूले गरेका त्रुटिहरूलाई आवश्यक मात्रामा शिक्षकबाट सुधार गरी पृष्ठ पोषण दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

श्रुतिबोधात्मक अन्तरक्रिया : कक्षाकोठामा शिक्षणीय विषयसँग सम्बन्धित रहेर शिक्षकले गरेका व्याख्यान, वर्णन, भाव विस्तार, विवेचना, समीक्षा, समालोचना, प्रतिक्रिया, धारणा प्रस्तुति तथा अन्य किसिमका विषय सम्बन्धित व्याख्या सुनेर गरिने विषय केन्द्रित प्रश्नोत्तर क्रियाकलापलाई श्रुतिबोधात्मक अन्तरक्रिया भनिन्छ । अधिकारी (२०६५) ले कक्षामा एक अर्काले भनेका कुरा सुन्ने र शिक्षकका प्रश्नहरूमा आफ्ना विचार राख्ने प्रक्रियालाई श्रुतिबोधात्मक प्रश्नोत्तरका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (सन्दर्भ ग्रन्थमा नभएको) । श्रुतिबोधात्मक अन्तरक्रिया शिक्षकले भनेका कुरा सुनेर बुझेका आधारमा गरिने प्रश्नोत्तर क्रियाकलाप भाषा शिक्षणका साथ अन्य विषय शिक्षणको पनि अभिन्न तथा अनिवार्य क्रियाकलाप हो । यसरी सोधिने प्रश्नको जवाफ लामा लामाभन्दा पनि छोटो छोटो र सङ्क्षिप्त उत्तर आउने खालका हुनु बढी उपयुक्त हुन्छ भने प्रश्नहरू पनि स्तर अनुरूप पहिचानात्मक, प्रतिक्रियात्मक, व्याख्यात्मक, अनुमानात्मक, तुलनात्मक, तार्किक, विवेचनात्मक, समालोचनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा समीक्षात्मक प्रकृतिका हुन उपयुक्त मानिन्छन् ।

श्रुतिबुँदा निर्माण : श्रुतिबोध शिक्षणमा श्रुतिबुँदा निर्माण पनि एक महत्त्वपूर्ण क्रियाकलापका रूपमा हेरिन्छ । यसमा शिक्षकले कुनै कथा, कविता, निबन्ध, रूपक, जीवनी, प्रतिवेदन, टिप्पणी, चिठी, दैनिकी, घटना विवरण तथा गीत गजल, चुटुकिला, मुक्तक आदि सुनाएर विद्यार्थीहरूलाई सुनेकै आधारमा उक्त श्रव्य सामग्रीको मुख्य कुरा टिप्न लगाउने अभ्यासलाई श्रुतिबुँदा निर्माण भनिन्छ । यस किसिमको अभ्यास गराउँदा विद्यार्थीले श्रव्य पाठ बोध नगरुजेलसम्म सुनाउने र विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिई क्रियाकलापमा सहभागी गराउनु पर्छ । अधिकारी (२०६५) ले श्रुतिबुँदा निर्माणका क्रममा भाषा प्रशिक्षक तथा शिक्षकले कुनै खास पाठका खास अनुच्छेदबाट अथवा सम्भव भएसम्म पुरै पाठ सुनाएर विद्यार्थीहरूलाई निर्देशनानुसार बुँदा टिपोट गराउन सकिने धारण व्यक्त गरेको पाइन्छ । यो स्तरीय र अलि उच्च प्रकृतिको क्रियाकलाप भएकाले यस प्रारम्भिक कक्षामा भन्दा पनि माध्यमिक तहका कक्षामा बढी अर्थपूर्ण र उपयुक्त हुन्छ । अभ्यासका क्रममा विद्यार्थीबाट भएको कमी कमजोरी औँल्याइ दिँदै आवश्यक प्रतिक्रिया दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

श्रुति सारांश लेखन : यो क्रियाकलाप पनि श्रुतिबुँदा निर्माणको समानान्तर क्रियाकलाप हो । श्रुति सारांश लेखन शिक्षकले कक्षा कोठामा विभिन्न शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरी सुनाएका कुरा बुझी सारका रूपमा मात्र सम्झेर लेख्नु पर्ने उच्च स्तरीय क्रियाकलाप हो । यसलाई श्रुति बोधात्मक प्रश्नोत्तर क्रियाकलापभित्रै समेट्न सकिन्छ । यस्तो क्रियाकलापबाट ध्यान दिएर सुन्ने र आवश्यक तथा मुख्य कुरा बुझेर सुन्ने उच्च स्तरीय श्रुति बोध क्षमता विकास गर्ने महत्त्वपूर्ण सहयोग मिल्छ । यस किसिमको क्रियाकलाप पनि साना तथा प्रारम्भिक कक्षामा भन्दा माथिल्ला तहका कक्षाहरूमा उपयोग र प्रभावकारी हुन्छ ।

यिनीहरूका अतिरिक्त श्रुतिबोध अभ्यासका लागि श्रुति प्रतिवेदन, श्रुति विवेचना, श्रुति विश्लेषण, श्रुति समीक्षा, श्रुति विचार विमर्श, श्रुति संवाद, श्रुति सम्भाषण, श्रुति अभिव्यक्ति जस्ता क्रियाकलापहरूलाई यस अन्तर्गत प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसको प्रयोगबाट विद्यार्थीमा श्रुतिबोध क्षमताको अझ विकास गराउन सकिन्छ । साथै माथि उल्लेख गरिएका उपयुक्त क्रियाकलापबाट विद्यार्थीमा एकाग्र सुनाइ, व्यापक सुनाइ र गहन सुनाइको विकास गराउनमा थप सहयोग पुऱ्याउँछ ।

निष्कर्ष

श्रुतिबोध भाषा शिक्षणको आधारभूत पक्षका रूपमा रहने गर्दछ। सिकाइका अन्य खुट्टाकिला उक्लदै सिकारुहरुले आफूमा आवश्यकता अनुरूपको भाषिक सक्षमता प्राप्त गर्न आफ्नो सिकाइ यात्राको आरम्भ गर्दछन्। कुनै विषय सुन्न सकिएन भने बुझ्न सकिँदैन। सुनाइमा र बुझाइमा समस्या रहने वित्तिकै आफ्नो अभिव्यक्तिमा प्रभावकारिता तथा उत्कृष्टता प्राप्त गर्न सिकारुहरुलाई समस्या रहन्छ। सामान्य व्यवहार सम्पादनदेखि उच्च तहका भाषिक कार्य सञ्चालनका लागि पनि श्रुतिबोध क्षमता विकासको विकल्प नै छैन। व्यक्तिका सम्पूर्ण रचनात्मक कार्यदेखि बौद्धिक विमर्शका लागि पनि श्रुतिबोध शिक्षणको अपरिहार्यता र अनिवार्यता देखिन्छ। नेपाली भाषाप्रतिको धारणा, विश्वव्यापीकरणको भाषिक प्रभाव, नयाँ प्रविधिको व्यापकता जस्ता पक्षले पारेको बाह्य प्रभावले कमजोर भाषिक सन्दर्भमा यसको शिक्षणमा सम्बन्धित पक्षहरुले उचित ध्यान दिनु आवश्यक छ। त्यसै गरी विद्यार्थीको सिकाइको स्तर, कक्षागत तह, भाषा सिक्नुको आवश्यकता, सिकाइप्रतिको रुचि, सिक्न सक्ने क्षमता लगायतका विविध पक्षहरुलाई ध्यान दिएर क्रमशः सजिलोबाट अपट्यारोतर्फका क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरुलाई सरिक गराउनु पर्ने छ। भाषा शिक्षणका वर्तमान अवस्था, आवश्यकता र अपट्याराहरुलाई मध्यनजर गरी शैक्षणिक क्रियाकलाप अगाडि बढाउन सकेको खण्डमा नेपाली भाषाको श्रुतिबोधात्मक शिक्षण क्रियाकलाप औचित्यपूर्ण बन्नुका साथै अन्य सिपको विकासमा टेवा पुगी समग्र भाषा शिक्षणको क्षेत्रमा उल्लेखनीय उपलब्धि पाउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०५९), भाषा शिक्षण केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६९), प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण, ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज र भट्टराई, बद्रि विशाल (२०६३), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज र शर्मा, केदार प्रसाद (२०५६), प्रारम्भिक नेपाली शिक्षण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- ढकाल, शान्ति प्रसाद र तीर्थराज खतिवडा (२०६८), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, काठमाडौँ : शुभ कामना प्रकाशन।
- पौडेल, माधव प्रसाद (२०६८), दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- पौडेल, माधव प्रसाद (२०६८), भाषा पाठ्यक्रम पाठ्य सामग्री तथा शिक्षण पद्धति (प्रायोगिक भाषा विज्ञानका केही आयाम समेत), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- पौडेल, माधव प्रसाद (२०७४), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।